

Αναγνωστική τέρψη και πολύπλευρος φωτισμός της αρχαίας σκέψης

Κυρτάτας, Δ.Ι. & Ράγκος, Σ.Ι., *Η Ελληνική Αρχαιότητα: Πόλεμος – Πολιτική – Πολιτισμός*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 419.

Το παρόν εγχειρίδιο αποτελεί το έκτο της σειράς «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στη Μέση Εκπαίδευση», που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ομότιτλου πιλοτικού προγράμματος από το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (ΚΕΕ) και το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (ΙΝΣ) από το 2002 ως σήμερα. Τα υπόλοιπα βιβλία της σειράς πραγματεύονται την ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, λογοτεχνίας, φιλοσοφίας, ποίησης, και του ρωμαϊκού κόσμου (το έβδομο εγχειρίδιο των Α. & Μ. Βουτυρά, *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, είναι υπό έκδοση).

Όπως διευκρινίζει ο συντονιστής του προγράμματος Δ.Ν. Μαρωνίτης, «*Το πρόγραμμα επιχειρεί ισόρροπη, δυναμική και παραγωγική, σχέση μεταξύ αρχαιογνωσίας και αρχαιολογίας, η οποία όχι μόνο να μην καταπιέζει τη νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία, αλλά και να εννοεί την απελευθέρωσή τους από το αρχαιολογιστικό βάρος*». Και τα επτά εγχειρίδια αφορούν συνολικά τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου, είναι επομένως διαταξικά και έτσι συνταγμένα, ώστε να αποτελούν κοινό βοήθημα για το δάσκαλο και το μαθητή. Ωστόσο, δεν προσρίζονται να ενταχθούν στο καθιερωμένο σύστημα του αναλυτικού προγράμματος και των γραπτών εξετάσεων. Αντίθετα, φιλοδοξούν «*να σπάσουν το φράγμα του κλειστού σχολικού χώρου: να επικοινωνήσει η σχολική εκπαίδευση με την εξωσχολική παιδεία. Να αμίξει η μαθητική υποχρέωση με τη μαθησιακή απόλαυση*».

Στο παρόν βιβλίο, καρπό της συνεργασίας δύο έγκριτων ακαδημαϊκών δασκάλων (ο Δ.Ι. Κυρτάτας είναι Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και ασχολείται ερευνητικά με ζητήματα κοινωνικής ιστορίας και θρησκευτικού βίου, ιδιαίτερος κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ο Σ.Ι. Ράγκος είναι Επίκουρος Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και θρησκεία και η ιστορία των ιδεών στην ελληνική αρχαιότητα), οι συγγραφείς διατρέχουν την ελληνική αρχαιότητα από τον 8ο π.Χ. έως τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Η ύλη χωρίζεται σε τέσσερα μέρη με κριτήριο τη συμβατική χρονολογική διαίρεση των ιστορικών περιόδων: α) Αρχαϊκή, β) Κλασική, γ) Ελληνιστική, και δ) Ρωμαϊκή Εποχή (όπου περιλαμβάνεται και η υποενοότητα της ύστερης αρχαιότητας). Σε κάθε μέρος αφιερώνεται σχεδόν ίσος αριθμός σελίδων, ώστε κάθε εποχή παρουσιάζεται ισόρροπα, χωρίς να προκρίνεται αξιολογικά κάποια εποχή έναντι κάποιας άλλης (σε αντίθεση με τα σχολικά εγχειρίδια, όπου συνήθως τα κεφάλαια για τη ρωμαϊκή εποχή και την ύστερη αρχαιότητα υποσκελίζονται από αυτά για την αρχαϊκή και κλασική εποχή). Ως τίτλοι των υποενοτήτων κάθε κεφαλαίου έχουν επιλεγεί χαρακτηριστικά παραθέματα από τις αρχαίες πηγές, γεγονός που καθιστά την ανάγνωση πιο ελκυστική (όπως π.χ. ο αινιγματικός σαν ξόρκι τίτλος «*Άραρα Χάραρα*» που αναφέρεται στη μαγεία, ή οι πιο γνωστοί «*Από την ίδια τη φύση τους οι άνθρωποι επιθυμούν γνώση*» – Αριστοτέλης, «*Δώσε μου σημείο να σταθώ*» – Αρχιμήδης, «*Η κατακτημέ-*

νη Ελλάδα κατέκτησε τον άγριο νικητή της» - Ορτάτιος).

Βασικός άξονας που διατρέχει όλη την ιστορική αφήγηση είναι τα τρία «Π» του υπότιτλου: Πόλεμος, Πολιτική, Πολιτισμός. Όπως εξηγούν οι συγγραφείς στον πρόλογο, οι δύο πρώτοι όροι είναι αρχαιοελληνικοί, ενώ για τον τρίτο –σημσιολογικό δάνειο της νέας ελληνικής από τα γαλλικά– οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν ως πλησιέστερο όρο τη λέξη *παιδεία*. Ουσιαστικά αυτό το τρίπτυχο καθορίζει την οπτική γωνία της ιστορικής αφήγησης, καθώς οι πολεμικές αναμετρήσεις μελετώνται στο βαθμό που συνυφαινούνται με τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ παράλληλα παρακολουθείται η νοοτροπία και ο τρόπος ζωής των αρχαίων Ελλήνων (ιδιαίτερα απολαυστικό είναι το κεφάλαιο για την οικογένεια, την τεκνοποιία, το γάμο, αλλά και τους νόμους των διαζυγίων στις σελίδες 197-206. Επίσης, μία άλλη έκφραση της ελληνικής *παιδείας* είναι η στάση απέναντι στη σωματική ομορφιά, το κάλλος, που αντιμετωπίζεται ως μέσο ψυχικής ανάτασης και όχι μόνο ως σαρκική απόλαυση). Ο πόλεμος θεωρείται όχι απλώς το φόντο των πολιτικών εξελίξεων αλλά ως μία διαρκής δυναμική κατάσταση, ενδημική στον ελληνικό κόσμο, που «είτε ως βίαιη σύρραξη με έναν εξωτερικό εχθρό είτε ως ειρηνικός ανταγωνισμός μεταξύ των πολιτών, έτρεφε την πολιτική και τον πολιτισμό» (σελ. 30). Άλλωστε, «ξεκινώντας ποιητικά ο ελληνικός πολιτισμός (= προοίμιο Ιλιάδας) εκκινούσε με έναν ύμνο στον πόλεμο και την αριστεία» (σελ. 26).

Σε αρκετά σημεία της αφήγησης οι συγγραφείς υπενθυμίζουν την αλληλεπίδραση των τριών παραγόντων στη διαδρομή της ελληνικής αρχαιότητας. Για παράδειγμα, όταν αναφέρονται στους τυράννους της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας του 5ου αι. π.Χ., που παρήγγελλαν καλλιτεχνικά έργα, ακολουθεί η παρατήρηση (σελ. 151): «Η πολιτική αποζητούσε τον υψηλό πολιτισμό, για να δοξάσει τα δικά της, ειρηνικά ή πολεμικά, επιτεύγματα, όπως και ο πολιτισμός επωφελούνταν από τις επιτυχίες και φιλοδοξίες της πο-

λιτικής σκηνής». Επίσης, η τραγωδία, «το κατεξοχήν βλάστημα της αττικής γης» (σελ. 146), θεωρείται προϊόν των συγκεκριμένων πολεμικών, πολιτικών και πνευματικών συνθηκών της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ. Ακόμη ένα παράδειγμα είναι το Ωδείο του Περίκλει. Η στέγη του έργου του Αθηναίου πολιτικού θύμιζε τη σκηνή του Μεγάλου Βασιλέα και κοσμήθηκε με κατάρτια περσικών πλοίων που αλώθηκαν στη ναυμαχία της Σαλαμίνας. «Εδώ τα λάφυρα και οι εικόνες του πολέμου μετασηματίστηκαν σε υλικό για τον πολιτισμό» (σελ. 154). Αντίστοιχο παράδειγμα της σχέσης των τριών παραγόντων είναι ο 2ος αι. μ.Χ., όπου «σχετική ειρήνη και πολιτική βούληση συνεργάστηκαν για την πολιτιστική παραγωγή του 2ού αιώνα» (σελ. 364).

Η μέθοδος που ακολουθούν οι συγγραφείς είναι ηροδότεια. Σε μία ευρεία προοπτική, που επιτρέπει την εποπτεία όλου του ελληνικού κόσμου (πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας, ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, αποικίες της Δύσης) αλλά και του ξένου παράγοντα (Πέρσες, Καρχηδόνιοι, Αιγύπτιοι), εστιάζουν στην ιστορική αφήγηση, που στηρίζεται στις αρχαίες πηγές, διανθίζοντας συχνά την εξιστόρησή τους με ανέκδοτα ή θρύλους, που όχι μόνο ενισχύουν την αναγνωστική τέρψη αλλά και φωτίζουν πολύπλευρα τον αρχαίο τρόπο σκέψης. Έτσι, από τον αναγκαστικά περιορισμένο για μία χρονική περίοδο δώδεκα αιώνων χώρο της ιστορικής αφήγησης δε λείπουν οι λεπτομερείς περιγραφές που αφορούν π.χ. θρησκευτικές πρακτικές (παραστατική η περιγραφή της αιματηρής θυσίας του ταύρου στις σελίδες 60-61) ή ανέκδοτα, όπως αυτό για το Σπαρτιάτη στρατηγό Κλέαρχο, που πριν εκτελεστεί στα Κούναξα ζήτησε από τον Κησία, προσωπικό γιατρό του Αρταξέρξη από την Κνίδα, ένα χτένι, «για να πεθάνει καλλωπισμένος, όπως όλοι οι γενναίοι Σπαρτιάτες πολεμιστές» (σελ. 182).

Όπως τονίζουν οι δύο συγγραφείς στον πρόλογο (σελ. 14), η στάση τους απέναντι στο παρελθόν καθορίστηκε από τρεις παράγοντες: α) τη νεοελληνική πραγματικότητα και

το νεανικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το βιβλίο, β) τα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας και της σχετικής βιβλιογραφίας, και γ) τη βιωματική ματιά των αρχαίων συγγραφέων.

Ακολουθώντας τον παραδοσιακό δρόμο της συνεχούς αφήγησης αποφεύγουν να αξιοποιήσουν οπτικό υλικό (φωτογραφίες, σχέδια, εικόνες), επειδή κατά τη γνώμη τους κάτι τέτοιο «*δρα ανταγωνιστικά προς το κινώως κείμενο και διασπά την ενότητα της ανάγνωσης*» (σελ. 16). Περιορίζονται μόνο σε πέντε βασικούς έγχρωμους χάρτες (έναν για κάθε εποχή και δύο για τη ρωμαϊκή εποχή και την ύστερη αρχαιότητα). Τα περιεχόμενα του βιβλίου συμπληρώνονται από το ευρετήριο και ένα αναλυτικό χρονολόγιο, που ορίζεται από το 776 π.Χ. και το 393 μ.Χ., δηλαδή τα έτη των πρώτων και των τελευταίων Ολυμπιακών Αγώνων. Στο χρονολόγιο καταγράφονται τα σημαντικότερα πολεμικά, πολιτικά και πολιτιστικά γεγονότα, δικαιώνοντας ξανά τον υπότιτλο του έργου. Θα ήταν ίσως πιο χρήσιμο –ή τουλάχιστον πιο εμποπτικό– να παρουσιάζονται τα χρονολογημένα γεγονότα σε τρεις παράλληλους πίνακες, οπότε θα διαφαινόταν καθαρότερα η σχέση των σύγχρονων πολεμικών, πολιτικών και πολιτιστικών τεκταινομένων. Αναμφισβήτητητα γίνεται αισθητή η απουσία βιβλιογραφικού καταλόγου – οπωσδήποτε ανεξάντλητου για μία τόσο μακρά ιστορική περίοδο – εκτιμάται, ωστόσο, ότι έστω και ένας ενδεικτικός βιβλιογραφικός οδηγός για κάθε περίοδο θα ήταν πολύτιμος τόσο για το διδάσκοντα και το μαθητή όσο και για κάθε άλλον αναγνώστη με αρχαιογνωστικό ενδιαφέρον. Επιπλέον, οι παραπομπές από τις αρχαίες πηγές που παρατίθενται δε θα ήταν περιττή λεπτομέρεια, αφού και ταυτίζουν το κείμενο με το συγγραφέα του και επιτρέπουν την περαιτέρω αξιοποίησή των πηγών για διδακτικούς σκοπούς. Αντίθετα, οι παραπομπές στα άλλα εγχειρίδια της σειράς κρίνονται χρήσιμες, καθώς πιστοποιούν την εσωτερική επικοινωνία μεταξύ των κατά τα άλλα αυτοτελών πονημάτων και αποτελούν κίνητρο για περαιτέρω μελέτη.

Γενικά, το πνεύμα που διαπνέει όλο το εγχειρίδιο είναι η προσήλωση στην επιστημονική εγκυρότητα με την παράθεση ιστορικών πηγών, την αξιοποίηση πορισμάτων και από άλλες, συναφείς προς την αρχαία ιστορία, επιστήμες (αρχαιολογία, επιγραφική, νομισματική, παπυρολογία), και την ακριβή γνώση των δεδομένων της σύγχρονης έρευνας (χαρακτηριστικό παράδειγμα η αναφορά στον πρόσφατα δημοσιευμένο πάπυρο του Δερβενίου).

Το κατεξοχήν αφηγηματικό ύφος –με λιγοστές εξάρσεις προφορικότητας, που όμως προσδίδουν ζωντάνια και γλαφυρότητα στην αφήγηση (π.χ. στη σελ. 187 «*οι εἰλωτες... θα τους έτρωγαν ευχαρίστως ζωντανούς, αν τους δινόταν η ευκαιρία*»)– διακόπτεται κάποτε από σύντομες παρεμβάσεις και αναφορές στη σύγχρονη νεοελληνική και παγκόσμια πραγματικότητα της τηλεόρασης και του διαδικτύου (σελ. 172), της επιστημονικής επανάστασης και της τεχνολογικής ανάπτυξης (σελ. 406). Εύγλωττα καταλήγουν οι δύο συγγραφείς στα επιλεγόμενα σε μία συνοπτική διατύπωση της σύγκρισης του αρχαιοελληνικού και του σύγχρονου κόσμου (σελ. 406): «*Ο κόσμος τους ήταν κλειστός και βραδύς. Ο δικός μας, ο σύγχρονος κόσμος, είναι ανοικτός και διαρκώς εξελισσόμενος*».

Οι συγγραφείς, δάσκαλοι και οι ίδιοι, θέτουν και τον προβληματισμό τους για τη σημερινή διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και την πρόσληψή της από τους Νεοέλληνες (αντικείμενο, εξάλλου, ειδικών σπουδών, των λεγόμενων *Reception studies*). Αναγνωρίζοντας ότι «*η ιδεολογική οικειοποίηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος από τη νεοελληνική κοινωνία είχε ως συνέπεια τον περιορισμό των γενικών γνώσεων αρχαίας ιστορίας στους τομείς εκείνους που δεν συγκρούονταν με άλλα δεδομένα της νεοελληνικής ταυτότητας*» (σελ. 14), επιλέγουν να φωτίσουν και κάποιες παραμελημένες όψεις ή αρνητικές πτυχές της ελληνικής αρχαιότητας.

Σε ό,τι αφορά το ύφος και τη γλώσσα τους παρατηρείται γενικά ομοιογένεια, αν

και η συγγραφή των κεφαλαίων είναι μοιρασμένη ανάμεσα στους δύο συγγραφείς. Ομοιογενώς πάντως τα κεφάλαια που αφορούν τη φιλοσοφία και τη θρησκεία είναι εξορισμού θεωρητικότερα, για αυτό ίσως και πιο δύσκολα προσπελάσιμα από το μέσο αναγνώστη. Από ένα βιβλίο για την ελληνική αρχαιότητα δε θα μπορούσαν, βέβαια, να λείπουν και οι αναφορές σε αρχαιοελληνικούς όρους, που χάρη στην πυκνότητα της ελληνικής γλώσσας, αποδίδουν συχνά με μεγαλύτερη ακρίβεια λεπτές εννοιολογικές αποχρώσεις, που θα ήταν αλλιώς δυοδιάκριτες (βλ. π.χ. στη σελ. 212 τη διάκριση των όρων *πόνος* = κάθε μορφή εργασίας που είχε υπαγορευτεί από την ανάγκη επιβίωσης, και *έργον* = κάθε δραστηριότητα που αποσκοπούσε στην καλή ζωή). Μία τέτοια γλωσσική προσέγγιση θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τους σκοπούς και άλλων εννοιών (για παράδειγμα, την περιγραφή των πολιτευμάτων στις σελ. 104-105). Η αρχαία ελληνική γλώσσα γίνεται έτσι όργανο όχι μόνο αποτύπωσης αλλά και ερμηνείας του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Συνολικά, πρόκειται για ένα πολύτιμο βοήθημα αρχαιολογικής μελέτης, χρήσιμο για το διδάσκοντα της Αρχαίας Ιστορίας (όχι μόνο στο Γυμνάσιο) που θέλει να ενισχύσει το γνωστικό του φορτίο, για το μαθητή που επιλέγει να εμβαθύνει αλλά και να απολαύσει την ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας μακριά από το άγχος των σχολικών εξετάσεων και των διαγωνισμάτων, αλλά και για ο-

ποιονδήποτε άλλον εμπνέεται από αυτήν την εποχή και επιθυμεί την ελεύθερη περιδιάβασή του χωρίς να εγκλωβίζεται σε πυκνές βιβλιογραφικές παραπομπές και αυστηρά ακαδημαϊκά κριτήρια.

Έπαινοι οφείλονται όχι μόνο στον καθένα ξεχωριστά από τους δύο συγγραφείς – πανεπιστημιακούς, που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα να γράψουν ένα βιβλίο κυρίως για χρήση από το μαθητικό κοινό του Γυμνασίου, αλλά και σε όλους τους συντελεστές (συντονιστής προγράμματος, εκδότες, χορηγοί) της σειράς «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στη Μέση Εκπαίδευση», που αποδεικνύει πρώτον πως η ιστορία που διδάσκεται στα ελληνικά σχολεία σήμερα μπορεί να προσεγγιστεί και με εναλλακτικούς τρόπους και δεύτερον, ότι η διδασκαλία στη Μέση εκπαίδευση είναι η βάση για τη διαμόρφωση της ταυτότητάς μας, τελικά της σχέσης μας με το παρόν, της θέασης του παρελθόντος και της προοπτικής για το μέλλον¹.

1. Οι ελάχιστες τυπογραφικές αβλεψίες που εντοπίστηκαν δεν αποτελούν ασφαλώς λάθη, αλλά θα μπορούσαν να περιληφθούν σε έναν πίνακα παραορθμάτων.

Σελ. 139: «απροσάτευτες» αντί «απροσάτευτες»

Σελ. 158: «την πρόταση» αντί «τη πρόταση»

Σελ. 244: «παραδόθηκαν» αντί «παραδόθηκε»

Σελ. 293: «τάσεις» αντί «τάξης»

Σελ. 448: «τέταρτο μεταχριστιανικό αιώνα» αντί «δεύτερο μεταχριστιανικό αιώνα».

ΑΝΤΙΟΠΗ ΑΡΓΥΡΙΟΥ-ΚΑΣΜΕΡΙΔΗ

J.A. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας*, εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2010.

Από τις εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ εκδόθηκε πρόσφατα ένα πολύ χρήσιμο βιβλίο στη σειρά Θεωρία και κριτική της λογοτεχνίας, που επιμελείται η Άννα Τζούμα. Είναι ένα ογκώδης τόμος 800 σελίδων που σε μορφή λεξικού περιλαμβάνει όρους και τις βασικές θεωρίες της λογοτεχνίας με αλφαβητική κατάταξη. Εξυπηρετεί βασικά τις εκπαιδευτικές ανάγκες όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσής μας και πέρα από αυτές τις ανάγκες όλων εκείνων που έχουν εντάξει στη διά βίου παιδεία τους την ανάγνωση λογοτεχνικών έργων.

Ο Άγγλος συγγραφέας του Λεξικού αυτού J.A. Cuddon (1928-1996) υπήρξε ένας δόκιμος λεξικογράφος. Με τον επιστημονικό εξοπλισμό του, με την εγκυρότητα του εκπαιδευτικού έργου του και με θαυμαστή ενημέρωση στη σχετική εργογραφία εκπόνησε με μεγάλο μόχθο το εξαιρετο αυτό έργο. Την ποιότητα της εργασίας αυτής εκτίμησε δόντως ο φιλόλογος εκδότης του Μεταίχμιου Νώντας Παπαγεωργίου, που εμπιστεύτηκε την επιμέλεια της μετάφρασης και της προσαρμογής του Λεξικού αυτού στα ελληνικά δεδομένα στον Γιάννη Παρίση και στη Μαρία Λιάπη.

Στο σημείωμα των μεταφραστών παρακολουθούμε τον αγώνα τους να «εξελληνίσουν» το Λεξικό χωρίς να προδώσουν τη φυσιογνωμία του. Μπορούν να είναι ήσυχτοι ότι δεν τους αγγίζει ο γνωστός ιταλόφωνος ονειδισμός για τους μεταφραστές: *produttore proditore*. Με μεγάλη πειστικότητα μας μιλούν για τη μέθοδο της δουλειάς τους, για τις θεμιτές παρεμβάσεις τους στο πρωτότυπο κείμενο του Λεξικού, για τον μόχθο που κατέβαλαν και με τον οποίο αξιοποίησαν την πολύ καλή γνώση τους και της μεταφραστικής γλώσσας.

Τα λήμματα του Λεξικού λογοτεχνικών όρων και θεωρίας της λογοτεχνίας είναι επαρκέστατα αναλυτικά και προσφέρουν σημαντική στήριξη του εκπαιδευτικού έργου. Συνιστώ ανεπιφύλακτα την ενσωμάτωση αυτού του βιβλίου στις βιβλιοθήκες των φιλομαθών· με τις πνευματικές εμπειρίες μου έξι δεκαετιών φιλολογικής δραστηριότητας νομίζω ότι είναι θεμιτό να κάνω τη σύσταση αυτή.

Θ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

Ευαγγελία Μουλά, *Αρχαία τραγωδία και παιδί. Όροι πρόσληψης και διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Σειρά: Επιστημονική βιβλιοθήκη. Πρόλογος: Αλεξάνδρα Ζερβού, σελ. 384. Εκδόσεις Κριτική.

Η Ευαγγελία Μουλά εξετάζει το θέμα των χρήσεων και των καταχρήσεων της αρχαίας παράδοσης, της εκάστοτε πρόσληψής της, ακόμα και της ιδεολογικής εκμετάλλευσής της σ' ένα βιβλίο γραμμένο με τόλμη, θέτοντας κάρια και διαχρονικά ερωτήματα τα οποία δεν επιδέχονται μονολιθικές ή απόλυτες απαντήσεις.

Δημήτρης Γιαννακόπουλος, *Το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ενότητας και η διαχρονικότητά του* - Ιστορικό δοκίμιο, εκδ. Επικαιρότητα, σελ. 120, Αθήνα 2010.

Μία συνοπτική και συνάμα περιεκτική θεώρηση του φαινομένου της ευρωπαϊκής ενότητας (με 3 παραρτήματα, με χάρτες, πίνακες και αυθεντικά κείμενα). Η γλαφυρή και παραστατική απόδοση της ιστορικής δυναμικής των διευρωπαϊκών σχέσεων, από το Μεσαίωνα μέχρι τις μέρες μας, βοηθάει τον αναγνώστη να εμπεδώσει την ουσία του ευρωπαϊκού προβλήματος

ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ